Věda a perspektivy № 11(30) 2023
ISSN 2695-1584 (Print)
ISSN 2695-1592 (Online

https://doi.org/10.52058/2695-1592-2023-11(30)-468-479

Наталія Тацієнко

кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України,
історичний факультет
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини,
Умань, Україна
https://orcid.org/0000-0002-7872-9008

ГОНЧАРНЕ ВИРОБНИЦТВО В КИЇВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

Анотація. У статті розглядається розвиток гончарства як провідного ремесла селянства Київської губернії у другій половині XIX – початку XX ст. Зазначається, що в означений період відбувалася поступова переорієнтація продукції на сільське населення, адже у міський побут активно входила продукція фаянсових і фарфорових заводів. Кустарі працювали на місцеві ринки, або на скупника, або ж на замовлення. Однією з причин поширення народних ремесл і промислів в другій половині XIX – на початку XX ст. було малоземелля. Гончарне виробництво зосереджувалося в чітких територіальних межах, що зумовлювалося наявністю природних родовищ високоякісної глини. Ремесло на селі передавалося від старшого покоління молодшому, переважно від батька синам. Асортимент глиняного посуду вирізнявся найбільшим різноманіттям серед усіх товарів гончарного виробництва. Його типологічна структура передусім визначалася господарсько-побутовим призначенням.

Ключові слова: селянство, Київська губернія, гончарство, ремесла, промисли.

Natalia Tatsiyenko

Candidate of historical sciences,
associate professor of the Department of History of Ukraine,
historical faculty,
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University,
Uman, Ukraine
https://orcid.org/0000-0002-7872-9008

Věda a perspektivy № 11(30) 2023
ISSN 2695-1584 (Print)
ISSN 2695-1592 (Online)

POTTERY PRODUCTION IN KYIV GOVERNANCE (SECOND HALF OF THE 19th – EARLY 20th CENTURY)

Abstract. The article examines the development of pottery as the leading craft of the peasantry of the Kyiv province in the second half of the 19th and early 20th centuries. It is noted that in the specified period there was a gradual reorientation of products to the rural population, because the products of earthenware and porcelain factories were actively included in urban life. Artisans worked for local markets, or for a buyer, or to order. One of the reasons for the spread of folk crafts and crafts in the second half of the 19th - at the beginning of the 20th century. there was little land. Pottery production was concentrated in clear territorial boundaries, which was due to the presence of natural deposits of high-quality clay. Craft in the village was passed down from the older generation to the younger, mostly from father to sons. The assortment of earthenware was distinguished by the greatest diversity among all pottery products. Its typological structure was primarily determined by its economic and household purpose.

Keywords: peasantry, Kyiv province, pottery, crafts, trades.

Постановка проблеми дослідження визначається тим, що серед численних народних ремесл і промислів Київської губернії, які були важливою складовою селянського побуту другої половини XIX – початку XX ст., провідну роль відігравало гончарство. У XIX ст. остаточно сформувалися регіональні особливості українського гончарства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В історіографії проблеми варто відзначити дослідження Казьмирчук М. [1], яка аналізуючи дані земських досліджень Київської губернії, наголошувала на масовості кустарного виробництва в селян, яке подекуди було єдиним засобом поповнення бюджету. У статті Овчаренко Л. [2] досліджено успадкування гончарських знань у підросійській Україні, участь родин у виробництві, окремі аспекти сімейного навчання, роль спадковості у продовженні заняття промислом, ознаки кризи гончарного промислу. У статті Мотиль Р. [3] розглядаються етапи зародження, становлення, розквіту, згасання, часткового відродження та поступового занепаду традицій виготовлення теракотової кераміки на українських землях. Наукову працю Босого О. [4] присвячено дослідженню історії керамічного виробництва Центральної України на прикладі села Цвітне Кіровоградської області. У дисертації Щербань О. [5] подано комплексне етнологічне дослідження глиняного посуду як культурного феномену в контексті однієї з найбільш виразних рис українського етносу, народної культури харчування на території Наддніпрянщини другої половини XIX – початку XXI століття. Попри це залишається низка питань, які потребують подальшого розпрацювання.

Важливим також є продовження вивчення регіональних аспектів розвитку гончарного виробництва в Україні.

Метою статті є спроба простежити основні етапи та напрями гончарного виробництва в Київській губернії в другій половині XIX – на початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Селяни здавна займалися найрізноманітнішими промислами та ремеслами. Одним із найдавніших ремісничих занять було гончарство, зміст якого полягав у багатостадійному виробничому процесі, що включав добування глини, підготовку гончарної сировини та виготовлення поліфункціональних керамічних виробів шляхом поєднання в одному технологічному циклі певної кількості операцій, яка могла варіюватися локально, а також залежно від виду продукції. Скасування кріпацтва, розвиток ринкових відносин і промисловості, поява великих мануфактур, а згодом фабрик і заводів, урбанізація, поява широкої мережі ярмарок в Україні сприяли стрімкому розвитку народних художніх промислів, зокрема сільського гончарства. Найхарактернішою його рисою, у порівнянні з попереднім періодом, був занепад цехового керамічного виробництва, що стало однією з причин поступового стирання межі між міським і сільським гончарством, адже промисел поступово зникав у містах і набував усе більшого значення у невеличких містечках і селах, де гончарі активно переймали досягнення великих міст і поступово випередили їх щодо кількості та іноді і якості виробів. Були випадки переїздів збіднілих міських майстрів до сіл, а також поповнення сільських осередків розкріпаченими панськими ремісниками [6, с. 112].

Відбувалася поступова переорієнтація продукції на сільське населення, адже у міський побут активно входила продукція фаянсових і фарфорових заводів. У першій половині – середині XIX ст. це стосувалося лише заможних верств, а згодом (наприкінці XIX – на початку XX ст.) і переважної більшості міського населення. Тільки міські низи та селяни продовжували купувати гончарні вироби, що змусило майстрів виробляти предмети, розраховані на незаможних покупців. У XIX ст. сільські майстри активніше почали працювати на ринок, тоді як у попередні періоди вони в основному забезпечували виробами односельців і мешканців найближчих сіл [6, с. 111]. У другій половині XIX – початку XX ст. кількість гончарів в Україні невпинно зростала. Однак, статистичні дані інколи мають суперечливий характер, адже уникаючи податків майстри могли приховувати заняття промислами і навіть відмовлятися від участь у виставках [6, с. 112].

Не маючи достатньо землі для заняття землеробством, селяни змушені були шукати додаткові засоби забезпечення. Частина сільського населення зверталася до кустарних промислів, адже вбачали у міжсезонній хатній роботі, допоміжній до основної сільськогосподарської праці, суттєву підмогу для домашнього господарства, а для безземельних селян вони ставали чи не

єдиним джерелом доходів. Нестача землі також спонукала селян звертатися до кустарних промислів, в тому числі й до гончарного [7, с. 278]. У цілому ж промислами наприкінці XIX ст. було зайнято не менше 3% сільськогосподарського населення Наддніпрянської України [8, с. 369]. Загалом, розмиті обсяги кустарництва в Київській губернії у другій половині XIX ст. зумовлені тим, що значна частина населення йшла взимку на заробітки в цукрових заводах [9, с. 69].

Розвиток гончарства багато в чому визначався наявністю в населеному пункті родовищ глини. Та загалом, в Україні були значні глиняні поклади, тому майже в усіх регіонах промисел був розвиненим**.** З огляду на галузеву диференціацію гончарства, послідовності виробничих операцій притаманна певна варіативність, проте початковий етап фактично в усіх напрямах пов'язаний із добуванням та підготовкою сировини. Зазвичай глиняні родовища знаходилися на околицях населеного пункту або ж на незначній відстані від нього. Об'єми заготівлі вихідного матеріалу залежали від обсягів кустарного виробництва. Подекуди винятково процесом добування глини займались окремі люди, у зв'язку з чим це заняття ставало додатковим промислом. Гончарна глина залежно від складу мала кольорові особливості. У сирому стані вона була білого, рожевого, червоного, синього, зеленого, чорного, жовтого та інших відтінків. У кожному осередку ремісники визначали власні пропорції змішування різних її сортів. Деяка гончарна глина була придатна для виготовлення лише певних типів посуду. Власне механічна підготовка гончарної сировини охоплювала кількаетапний процес, що зазвичай відбувався в хаті гончаря або ж у спеціальній будівлі – гончарні. Виконавча стадія гончарного виробництва розпочиналася тоді, як гончар брався за виготовлення кераміки. Традиційний гончарський круг був своєрідним символом спадкоємності ремесла, що здавна переходило від батька до сина. Загального поширення набув важкий ножний гончарний круг, що складався з верхнього (меншого) та нижнього (більшого) дерев'яних кругів, з'єднаних спершу дерев'яною, а згодом металевою спицею [8, с. 384]. Гончарський круг вважався насамперед основним інструментарієм ремісників-посудників. Гончарі вважали глину святою землею і часто порівнювали її з тістом, а сам процес приготування до гончарського круга – із вимішуванням хліба. Консистенція гончарного матеріалу для різних керамічних виробів була неоднаковою. Зокрема, для посуду великих форм (горшків, макітер) глина мала бути тугішою, а для дрібних речей, таких як миски, горщики, – м'якішою.

Заключною стадією гончарного виробництва було випалювання. Цей технологічний процес відбувався у спеціальній печі – горні. Власне горно мали не всі гончарі, отож діяв принцип колективного випалювання і взаємодопомоги. Укладанням посуду в горні гончар займався винятково сам,

адже він стежив, щоб був доступ повітря і т.д. Для всього процесу випалювання потрібна була велика кількість дров, причому різної породи та розміру. Так, для розігрівання печі брали короткі, сухі дрова. Процедура зігрівання мала наростаючий характер: дрова накладали у піч поступово, щоб вона набирала потрібної температури, і лише добре напаливши, її закладали дровами повністю. «Виганяли вогонь» (допалювали) довгими, переважно смолянистими дровами. Час завершення роботи визначали традиційно «на око». Весь період випалювання тривав одну–півтори доби [10, с. 169].

Окремою важливою стадією гончарного виробництва було сушіння кераміки. Зазвичай сирі глиняні речі позбавляли від вологи, розмістивши їх на спеціальних дерев'яних полицях, установлених під стелею гончарні чи хати ремісника. Цей етап головно залежав від температури повітря у приміщенні й займав кілька днів. Деякі вироби, зокрема посуд великих розмірів та об'ємів, сушили надворі. Під час цього процесу здійснювали такі додаткові операції, як «ворочання» та «гладка», основним завданням яких було усунути виробничі дефекти й надати продукції товарного вигляду. Виконання цих робіт нерідко покладалося на родину гончаря.

Існувало багато технік і способів оздоблення різноманітних видів посуду. Зокрема, череп'яні неполив'яні горщики, макітри, глечики декорували простим геометричним орнаментом, використовуючи техніку гравірування візерунків. Також вимальовували різноманітні смужки, хвилясті лінії. Одним із важливих процесів гончарства була обробка глиняного посуду поливою для того, щоб після випалювання керамічні речі мали гладку, склянисту поверхню. Перед глазуруванням посуд ґрунтували, вимащуючи його всередині переважно дьогтем чи спеціально приготовленими сумішами із житнього варива. Кольорова полива наносилася на виріб повністю (і зовні, і всередині) чи частково – з однієї сторони. Матеріал для розпису гончарі готували власноруч. Різноманітні малюнки наносили на посуд за допомогою курячого пір'я, ріжка чи спринцівки. Хоча траплялися речі повсякденного вжитку без будь-яких декоративних елементів [10, с. 169].

У другій половині XIX ст. у гончарних осередках активно розвивалося дрібно-товарне виробництво [11, с. 81]. З ним нерідко поєднувалося виготовлення товару на замовлення: один майстер міг працювати для продажу на базарі та й виконувати замовлення односельців. В XIX ст. виокремилося декілька видів гончарного виробництва: домашнє, коли глиняними виробами користувалося кілька родин; ремісниче – виготовлення на замовлення з розповсюдженням виробів у межах даного осередку; сільське ремісниче виробництво з ринковим збутом продукції на місцевому базарі або в сусідніх селах (на відстані 1–8 км) чи у більш віддалених (20–30 км) і зовсім віддалених (на кілька сотень км) місцях. Так, гончарі с. Дибинці на Київщині свої вироби вивозили за сотні кілометрів, а на початку XX ст. за посередництвом скупників

відправляли в південні губернії. Майстри с. Цвітне Чигиринського повіту збували простий і полив'яний посуд у Миколаєві, Херсоні, Одесі, Кишиневі, а також під Переяславом і Яготином на Полтавщині [6, с. 113].

Існувало кілька форм збуту продукції. Найдавніша – обмін на харчі. Проте з кінця XIX ст. переважатиме грошовий обмін. Самостійно вироби збували гончарі, які мали коня або позичали його чи винаймали на певний час. Нерідко посуд продавали дружини майстрів. Зі збутом продукції у великих осередках була пов'язана окрема група місцевого населення – так звані «горшковози», які закуповували гончарні вироби і продавали оптом або вроздріб на базарах і ярмарках [11, с. 81].

Організація гончарного виробництва у XIX ст. залишалася традиційною й досить усталеною, лише з незначними нововведеннями. Діти змалечку були зайняті у виробництві. З 10-12 років хлопчики працювали за кругом. Дівчатка, крім допоміжних процесів, ліпили іграшки та займалися оздобленням посуду, засвоювали малювання [2, с. 226]. Традиційним був і асортимент виробів українських гончарів, де найдавніші зразки поєднувалися з новішими, які з'являлися в різні періоди у результаті потреб певного часу. Застарілі види асортименту поступово кількісно зменшувалися та зникали. Натомість виникали нові. Зміна замовника народної кераміки зумовила й зміни асортименту виробів [6, с. 118]. Українські гончарі завдяки пластичності сировинного матеріалу, власній майстерності та винахідливості, а головне – споживацькому попиту – спромоглися розвинути гончарну галузь у кількох напрямах. Насамперед це виготовлення глиняного начиння для приготування, подавання, споживання і зберігання продуктів харчування (глечиків, горняток, горщиків, кухлів, макітер, мисок, друшляків, пампушниць), а також декоративного посуду (куманців, левів, баранців, півників), який використовували для прикрашання осель. Окремою складовою відповідної ділянки матеріальної культури були димарі, цегла, черепиця, кахлі та скульптура як архітектурні елементи й оздоблювальні деталі житлового інтер'єру та екстер'єру, а також речі особистого, господарського і технічного призначення – труби, покришки для вуликів, грузила для риболовлі, вазони для кімнатних квітів тощо [10, с. 167]. У деяких осередках було налагоджено виробництво освітлювальних (ліхтарів, світильників, каганців) та культово-релігійних предметів (ікон, свічників, кадильниць). Крім того, окремою галузевою ділянкою традиційного гончарства стало виготовлення кераміки малих форм, зокрема дитячої іграшки (свищиків, брязкалець, посуду, ляльок). Відповідно до типу товарів, що вироблялися, гончарі могли мати власну ремісничу спеціалізацію – корчажники, горщечники, посудники, мисочники, черепичники, цегельники, кахлярі та ін. [10, с. 168].

Гончарне ремесло набуло поширення в Канівському, Уманському, Черкаському, Чигиринському, Радомишльському та Київському повітах

Київської губернії, де були достатні поклади глини. Зазвичай ремеслом займалися безземельні та малоземельні селяни. Гончарами були, переважно, чоловіки, які починали переймати цю справу в 10-12 років протягом 4-6 років. Ремесло на селі передавалося від старшого покоління молодшому, переважно від батька синам **[2, с. 226].** Нерідко гончарством займалися до 70 років. Майстернею у селян-гончарів слугувала хата, посеред якої зберігалася глина, а підставками для готових виробів слугували лавки. Часто гончарі працювали у тому ж приміщенні, де й жили. Зрідка у дворі розміщувалися спеціалізовані будівлі – «ями», стіни яких були земляними, іноді обмазані глиною. Заможніші селяни могли дозволити наземну будівлю під металевим покриттям. У середньому на одного гончаря припадало від 90 до 180 руб. чистого прибутку, а валовий прибуток всієї Київської губернії складав приблизно 605 тис. руб. [1, с. 73].

Гончарі, серед яких переважали безземельні селяни, жили дуже бідно, лише з власного промислу. Загальний прибуток однієї сім'ї на рік складав 240 руб., а витрати – 261 руб.: 38,1% витрачали на глину, 30% – на хліб, 13% – на одяг, 9% – на продукти харчування. Аби прожити вони займали у скупника гроші під виготовлення посуду. Гончарі, що мали близько 0,5 дес. землі, утримували більш менш стабільний сімейний бюджет за рахунок присадибного землеробства, займаючись виключно своїм ремеслом [1, с. 74]. Процес відділення ремесла від сільського господарства призвів до збільшення числа гончарів. Але зі збільшенням кількості майстрів по селах росло і їх зубожіння [3, с. 524].

Із звітів мирових посередників поданих в «Пам'ятних книгах Київської губернії» бачимо як відрізнялися заняття в залежності від регіональних особливостей. Так, за вартістю виробництва в Київському повіті на першому місці було виготовлення «Межигірської» цегли, яка відрізнялася від звичайної меншим розміром та використовувалася для будівництва печей. Завдяки своїй вогнетривкості та компактності вона була відома далеко за межами повіту. Цим виробництвом займалися 439 сімей – 1306 осіб. В 1913 р. було виготовлено продукції на 42932 руб., на матеріали витрачено – 15295 руб., на інструменти – 1913 руб., тому в середньому одна сім'я отримувала від 23 до 62 руб. доходу. Виготовленням глиняного посуду в Київському повіті займалося 167 сімей – 291 робітник. Загальна вартість продукції складала 22620 руб., на матеріали затрачено 2425 руб., на інструменти 717 руб., тому й в середньому заробіток для однієї сім'ї складав від 80 до 300 руб. [12, с. 58-59].

Канівські гончарі були одними з наймайстерніших в Київській губернії, адже їх вироби виділялися витонченістю, оригінальним орнаментом та фарбуванням. Вироби продавалися на місцевих ринках, а також відправлялися в Херсонську, Таврійську та Бессарабську губернії. З кожним роком технологія виробництва прогресувала і деякі майстри навчилися виготовляти

тонкий посуд. Найпоширенішими видами товару канівських гончарів були: вогнетривка цегла, горщики, миски, глечики, цукорниці, вази, келихи, попільнички тощо. В 1913 р. в гончарному виробництві були задіяні 376 сімей – 545 осіб та 13 найманих працівників. Вироблено продукції на 7460 руб. при затраті на матеріали – 3722 руб., на інструменти – 773 руб., на заробітну плату – 102 руб. Дохід сім'ї – від 120 до 150 руб. [12, с. 59].

В Черкаському повіті серед усіх промислів та ремесл найбільше розвивалося гончарство. Продукція місцевих гончарів була схожа на вироби канівських умільців, однак все ж таки не досягала такого рівня майстерності. Виготовлялися горщики, миски, а також різноманітні глиняні іграшки. Вироби продавалися на місцевих базарах, а іноді вивозилися за межі повіту. Гончарством займалося 110 сімей – 242 особи. За 1913 р. виготовлено на 13350 руб., займи на потреби промислу 1500 руб., витрати на матеріали – 6250 руб. і на інструменти – 100 руб. Дохід однієї сім'ї складав 80–100 руб. [12, с. 61].

В Чигиринському повіті розвивалося переважно гончарство, чим займалося 324 сім'ї – 517 осіб та 60 найманців. Виготовлялися миски, вази, чайники, посуд покривали зеленою, жовтою та чорною поливою. Продавалася продукція на місцевих ринках і розвозилася найближчими населеними пунктами, однак одними з найчастіших покупців були євреї [1, с. 74], які вивозили її і в інші губернії. Сума виробництва сягала 55717 руб. Займ на потреби промислу – 9020 руб., витрати на матеріали – 4025 руб., заробітну плату – 5640 руб., інструменти, податки, оренду – 2187 руб. Річний дохід сім'ї – 12–100 руб. [12, с. 61].

Найбільш поширеним промислом серед селян Уманського повіту у 1907 р. був гончарний: ним займалися близько 600 осіб. Однак, незважаючи на таку чисельність кустарів, обсяг виробленої продукції був невеликим і тому вироби лише зрідка поширювалися за межами повіту. За даними мирових посередників на 1908 р. в Уманському повіті гончарством займалися 432 родини, з яких налічувалося 632 робітники. Сума виготовлених гончарних виробів складала 33201 руб., з яких 7359 руб. покривали витрати на матеріал, 255 руб. – на оплату праці для найманих робітників, 10195 руб. – на оренду та інструменти, тому дохід однієї родини в середньому становив 24 руб. У 1911 р. гончарним промислом займалося уже 450 родин, а прибуток однієї сім'ї зріс до 60 руб. [13, с. 59]. У 1913 р. в Уманському повіті, як і в інших повітах губернії, кустарі в основному займалися виробленням простого глиняного посуду. Чим займалося 291 сім'я – 418 осіб та 27 найманих робітників. Сума виробництва складала 32132 руб. Витрати на матеріали – 5113 руб., на заробітну плату – 1350 руб., на інструменти та виплату займів – 4638 руб. Дохід сім'ї – від 50 до 170 руб. На початку XX ст. найбільшого поширення гончарний промисел зазнав в селах Паланочка, Романівка та Нестерівка Уманського повіту [14, с. 32].

На початку XX ст. в Таращанському повіті серед гончарів було 116 сімей – 140 осіб та 11 найманців. Загальна їх продуктивність 17629 руб., витрати на матеріали – 1720 руб., на заробітну плату – 900 руб. і на інструменти – 788 руб. В середньому сім'я гончаря отримувала від 85 до 200 руб.

В Радомишльському повіті гончарством займалося 627 членів сімей. Заробіток – 12750 руб. Витрати на матеріали 1445 руб., на інструменти – 250 руб. Дохід на сім'ю від 10 до 200 руб. Вироби продавалися на місцевих ярмарках та базарах, іноді в Київ та Житомир [12, с. 60].

В Васильківському повіті цим промислом займалися 15 сімей – 30 робітників та 5 найманих працівників. Гончарних виробів реалізовано в 1913 р. на 4500 руб. Затрати на матеріали – 2085 руб., на заробітну плату найманим робітникам – 150 руб., податку сплачено на 15 руб., тому чистий прибуток на одну сім'ю складав до 150 руб. Продукція реалізовувалася в Василькові та Фастові на базарах [12, с. 59].

В Звенигородському повіті гончарним промислом займалися 52 сім'ї – 63 особи і 1 найманий працівник. Було виготовлено продукції на 2425 руб. Позика складала 961 руб., заробітна плата робітнику – 10 руб., затрати на матеріал – 1209 руб., на інструменти – 13 руб., середній сімейний дохід – 20–27 руб. [12, с. 59].

В Липовецькому повіті гончарів налічувалося 99 сімей – 186 робітників. Річний заробіток у 1913 р. становив 9690 руб.: на матеріали – 1775 руб., на інструменти – 354 руб., а дохід однієї сім'ї складав від 45 до 140 руб. [12, с. 60].

Земські підрахунки кустарних промислів Київської губернії на 1913 р. засвідчують, що гончарний промисел за кількістю дворів, що включені у виробництво, був найбільш поширеним у таких населених пунктах губернії: с. Ромашнах Уманського (206 дворів), в с. Цвітному Чигиринського (242 двори), в с. Луб'янці Радомишльського (111 дворів), в с. Дибинцях Канівського (232 дворів), в с. Гаврилівці Київського повітів (100 дворів) [9, с. 69]. Орієнтовно, кустарництво Правобережної України в другій половині XIX – на початку XX ст. охоплювало 100–150 тисяч господарств. Загальна продуктивність головних промислів Київської губернії становила 7,3 млн. руб. [9, с. 69]. В умовах дрібного селянського виробництва скупники дедалі більше прибирали до своїх рук роздрібну торгівлю, створюючи значну різницю цін в окремих губерніях й повітах України, а також у певні пори року [15, с. 306–307].

Висновки. Отже, У XIX ст. в Україні кожен район гончарного промислу мав власні художні особливості виробів, які залежали від природних якостей матеріалів, технологічного рівня виробництва, локальних традицій тощо**.** Асортимент глиняного посуду вирізнявся найбільшим різноманіттям серед усіх товарів гончарного виробництва. Його типологічна структура передусім визначалася господарсько-побутовим призначенням. Речі однієї функціональної групи різнилися за формою, розмірами, товщиною стінок, способом

оздоблення, наявністю чи відсутністю додаткових елементів тощо. Занепад гончарного ремесла спостерігається на межі XIX–XX ст., коли глиняні вироби все більше витісняв фаянсовий, порцеляновий та металевий посуд. Крім того, були й інші причини, такі як дорожнеча сировини, примітивність знарядь виробництва, відсутність оборотних коштів і дешевого кредиту, неорганізованість збуту тощо. Зменшувалася чисельність майстрів, а разом з ними зникала й конкуренція в середовищі гончарів, яка була одним із важливих чинників забезпечення високої художньої якості виробів.

Література:

1. Казьмирчук М. Рівень життя селян Київської губернії другої половини XIX століття. *Етнічна історія народів Європи*. 2009. № 28. С. 72–77.

2. Овчаренко Л. М. Успадкування гончарних знань у підросійській Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. *Гуржіївські історичні читання.* Вип. 7. 2014. С. 225-228.

3. Мотиль Р. З історії розвитку теракоти на теренах України. *Народознавчі зошити.* № 3 (105), 2012. С. 517-529.

4. Босий О. Гончарство степової України в історичному контексті. *Народна творчість та етнографія.* 2010. № 6. С. 77-83.

5. Щербань О. В. Еволюція традицій використання глиняного посуду в народній культурі харчування українців Наддніпрянщини другої половини XIX – початку XXI століття. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.05 – етнологія. – Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, Інститут народознавства НАН України. Львів, 2017. 473 с.

6. Історія декоративного мистецтва України: у 5 т. / голов. редкол.: Г. Скрипник (голов. ред.) [та ін.]; НАН України, Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. Київ: [ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України], 2007. Т. 3 : Мистецтво XIX століття / [Білоус Л., Боньковська С., Голод І. та ін.]; редкол. тому: Г. Скрипник (голов. ред.) [та ін.]. 2009. 344 с., [85] арк. іл.

7. Низова Л. Повсякденне життя кустаря в період його перетворення: малоземельний селянин - кустар, ремісник - промисловик - кооператор (друга половина XIX - перша чверть XX ст.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки:* Міжвід. зб. наук. пр. 2007. Вип. 17. С. 278-306.

8. Історія українського селянства : нариси: В 2 т. / відп. ред. В. А. Смолій; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. - Київ : Наук. думка, 2006. Т. 1 / О. В. Андрощук. 2006. 631с., 24 арк. іл.

9. Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях. Киев: Тип. Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона, 1913. 1177 с.

10. Енциклопедія історії України. Том «Україна – українці». Книга 1. Інститут історії України НАН України. Видавництво «Наукова думка». 2018. 608 с.

11. Низова Л. Повсякденне життя українських кустарів. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки:* Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 19: В 2-х ч. Ч. 1. К.: Інститут історії України НАН України, 2010. С. 81-101.

12. Памятная книжка Киевской губернии на 1915 год. С приложением адрес-календаря губернии. Издание Киевского Губернского Статистического комитета. Киев: Типография Губернского Правления, 1915. XXI, 244, 290 с.

13. Памятная книжка Киевской губернии на 1913 год. С приложением адрес-календаря губернии. Издание Киевского Губернского Статистического комитета. Киев: Типография Губернского Правления, 1912. XXI, 286, 293 с.

14. Памятная книжка Киевской губернии на 1903 год. Издание Киевского Губернского Статистического комитета. Киев: Киевская Губернская Типография, 1902. IX, 38, 52, 318 с.

15. Історія селянства Української РСР / ред. кол.: В. А. Дядиченко (відп. ред.) та ін. Київ : Наукова думка, 1967. Т. 1 : Від найдавніших часів до Великої жовтневої соціалістичної революції. 561 с.

References:

1. Kazmyrchuk M. (2009). Riven zhyttia selian Kyivskoi hubernii druhoi polovyny XIX stolittia [The standard of living of the peasants of the Kyiv province in the second half of the 19th century]. Etnichna istoriia narodiv Yevropy. [Ethnic history of the peoples of Europe]. № 28. S. 72–77.

2. Ovcharenko L. M. (2014). Uspadkuvannia honcharnykh znan u pidrosiiskii Ukraini naprykintsi XIX – na pochatku XX st. [Inheritance of pottery knowledge in sub-Russian Ukraine at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries]. Hurzhiivski istorychni chytannia [Gurzhiev's historical readings]. Vyp. 7. S. 225-228.

3. Motyl R. (2012). Z istorii rozvytku terakoty na terenakh Ukrainy [From the history of the development of terracotta in the territory of Ukraine]. Narodoznavchi zoshyty. [Ethnological notebooks]. № 3 (105), S. 517-529.

4. Bosyi O. (2010). Honcharstvo stepovoi Ukrainy v istorychnomu konteksti [Pottery of steppe Ukraine in the historical context]. Narodna tvorchist ta etnohrafiia [Folk creativity and ethnography]. № 6. S. 77-83.

5. Shcherban O. V. (2017). Evoliutsiia tradytsii vykorystannia hlynianoho posudu v narodnii kulturi kharchuvannia ukraintsiv Naddnipranshchyny druhoi polovyny XIX – pochatku XX stolittia. [The evolution of the traditions of using earthenware in the national food culture of the Ukrainians of the Dnieper region in the second half of the 19th and early 21st centuries]. Dysertatsiia na zdobuttia naukovoho stupenia doktora istorychnykh nauk za spetsialnistiu 07.00.05 – etnolohiia. – Instytut ukrainoznavstva im. I.Kryp'iakevycha NAN Ukrainy, Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy. Lviv. 473 s.

6. Istoriia dekoratyvnoho mystetstva Ukrainy : u 5 t. [History of decorative art of Ukraine] (2009), holov. redkol.: H. Skrypnyk (holov. red.) [ta in.]; NAN Ukrainy, In-t mystetstvoznavstva, folklorystyky ta etnolohii im. M. T. Rylskoho. Kyiv: [IMFE im. M. T. Rylskoho NAN Ukrainy]. T. 3 : Mystetstvo XIX stolittia / [Bilous L., Bonkovska S., Holod I. ta in.]; redkol. tomu: H. Skrypnyk (holov. red.) [ta in.]. 344 s., [85] ark.

7. Nyzova L. (2007). Povsiakdenne zhyttia kustaria v period yoho peretvorennia: malozemelnyi selianyn - kustar, remisnyk - promyslovyk - kooperator (druha polovyna XIX - persha chvert XX st.) [Everyday life of a craftsman in the period of his transformation: small-land peasant - craftsman, craftsman - industrialist - cooperator (second half of the 19th - first quarter of the 20th century)]. Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky: [Problems of the history of Ukraine: facts, judgments, searches]. Mizhvid. zb. nauk. pr. Vyp. 17. S. 278-306.

8. Istoriia ukrainskoho selianstva : narysy: V 2 t.[History of the Ukrainian peasantry]. (2006), vidp. red. V. A. Smolii; Nats. akad. nauk Ukrainy, In-t istorii Ukrainy. Kyiv : Nauk. dumka, T. 1 / O. V. Androshchuk [ta in.]: [b.v.]. 631s., 24 ark.

9. Ves IUgo-Zapadnyi krai spravochnaia i adresnaia kniga po Kievskoi Podolskoi i Volynskoi guberniiakh [The entire South-Western region: reference and address book for the Kyiv, Podolsk and Volyn provinces]. Kiev Tip L M Fisha i P E Volfsona 1913. 1177 s.

10. Entsyklopediia istorii Ukrainy. Tom «Ukraina – ukraintsi» [Encyclopedia of the history of Ukraine. Volume "Ukraine - Ukrainians"] (2018). Knyha 1. Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. Vydavnytstvo «Naukova dumka». 608 s.

11. Nyzova L. (2010). Povsiakdenne zhyttia ukrainskykh kustariv.[Everyday life of Ukrainian artisans]. Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky: [Problems of the history of Ukraine: facts, judgments, searches].Mizhvidomchyi zbirnyk naukovykh prats. Vyp. 19: V 2-kh ch. Ch. 1. K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, S. 81-101.

12. Pamiatnaia knizhka Kievskoi gubernii na 1915 [Memorial book of the Kyiv province for 1915], god S prilozheniem adres-kalendaria gubernii Izdanie Kievskogo Gubernskogo Statisticheskogo komiteta Kiev Tipografiia Gubernskogo Pravleniia 1915 XXI 244 290 s.

13. Pamiatnaia knizhka Kievskoi gubernii na 1913 [Memorial book of the Kyiv province for 1913], god S prilozheniem adres-kalendaria gubernii Izdanie Kievskogo Gubernskogo Statisticheskogo komiteta Kiev Tipografiia Gubernskogo Pravleniia 1912 XXI 286 293 s

14. Pamiatnaia knizhka Kievskoi gubernii na 1903 [Memorial book of the Kyiv province for 1903], god Izdanie Kievskogo Gubernskogo Statisticheskogo komiteta Kiev Kievskaia Gubernskaia Tipografiia 1902 IX 38 52 318 s.

15. Istoriia selianstva Ukrainskoi RSR [History of the peasantry of the Ukrainian SSR] (1967), red. kol.: V. A. Diadychenko (vidp. red.) ta in. Kyiv : Naukova dumka, T. 1 : Vid naidavnishykh chasiv do Velykoi zhovtnevoi sotsialistychnoi revoliutsii. 561 s.